

ŞEMSE

(شمسه)

Çeşitli görsel sanatlarda kullanılan ışınlı veya ışısız güneş biçiminde süsleme motifli.

Adı Arapça **şemsten** (güneş) gelen **şemse** cilt, tezhip, minyatür, çini, porselen, cam, halı, kumaş, oymacılık, malakârî, edirne-kârî gibi sanatlarda ve mimaride çokça kullanılan yuvarlak ve beyzî (elips) bir motiftir. Yuvarlak şemseler rozet, madalyon ve kurs (güneş kursu) adlarıyla da bilinir; ancak bu motifin eski Mısır, Hitit, Mezopotamya ve Maya medeniyetlerindeki güneş kursuyla (güneş tanrısının sembolü) bir ilgisi yoktur. Eski mushaflarda rastlanan vakfe, secde, hizip, cüz vb. güllerinin ilk şemseler olduğu kabul edilebilir.

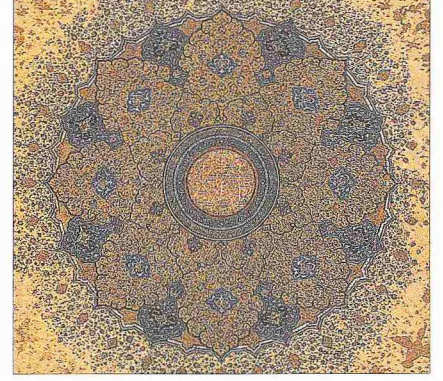
Şemse daha çok kitap sanatında ve ciltçilikte kullanılan durumuyla yazma eserlerin tanıtımında önem taşımaktadır. Zahrîye sayfasında, içinde kitabın adı, müellifi, kimin için yazıldığı gibi bilgilerin yer aldığı, genellikle sa'lbeksiz şemseler bulunur. Sa'lbek, yuvarlak veya beyzî merkezî motifin (şemse) üst ve alt tarafında yer alan lâleye benzer süs unsurudur. Umumiyetle sa'lbekler şemseye bitişik olmakla beraber bazan aralarında küçük bir boşluk bulunabilir. Kitap ciltlerinin üstüne kabartma, sıcak-soğuk baskı, tarama ve boyama gibi farklı tekniklerle yapılan göbekler ve tezyinî paftalar birer şemседir. Motiflerin kabartma şeklinde belirtildiği ve kitap cilt kapaklarının mukavvaları oyularak içine oturtulduğu şemseler gömme, motifler ezme altın yaldız ve fırça kullanılarak yapılmışsa yazma, cildin zemininden farklı renkte boyanmışsa mülevven ve altın yaldızla basılmışsa mülemma' şemse adını alır. Bunlardan başka deriden oyulanlara müşebbek, sırma ile deri üzerine işlenenlere zerdüz, motiflerin kalıpla basılmayıp ezme altının fırçayla sürüldükten sonra derinin yekşah isimli aletle çukurlaştırılarak meydana getirilenlerine yekşah ve değişik renkte boya ve altın yaldız kullanılarak fırçayla yapılan, sonra da üzerine birkaç kat vernik çekilenlerine lake şemse denilmektedir (ayrıca bk. CİLTÇİLİK).

Şemselerin etrafındaki nokta ve çizgilerden oluşan süs unsuruna tiğ (ışın) adı verilir. Tiğli ve tiğsiz türleri bulunan şemselerin içleri geometrik veya şükûfe diye bilinen bitkisel motiflerle yahut rûmillerle, hatâyîlerle ya da Çin bulutlarıyla doldurulabilir. Sa'lbeklerin motifleri şemsenin-

kilerle aynı olabileceği gibi farklı da olabilir. Bazılarında cilt ustasının adı yer alır ve bunlara yazılı sa'lbek denir. Kitap sanatında özellikle yazma mushafların cilt ve zahrîye şemseleri arasında sanat değeri çok yüksek olanlar bulunmaktadır. Bazı zahrîye şemseleri içinde Kur'an'a abdestsiz el sürülmemesi gerektiğine dair âyetle (el-Vâkıa 56/79) Kur'an'ın önemini belirten âyetler (el-İsrâ 17/9, 82) yer alabilir. Tezhipli şemselerin en güzel örnekleri Bâbürlü nakkaşlar tarafından özellikle hükümdar albümleri için yapılmıştır. Bunlardan New York Metropolitan Museum'da korunan Şah Cihan albümüne ait (Pâdişahnâme) şemse İran'daki ilk örneklerine göre daha sıcak bir özellik gösterir ve daha ince bir işçiliğe sahiptir (Welch, s. 236, 237, lv. 155). Şemse, altın yaldızla işlenmiş çiçekli bir zemin üzerinde köşelerde birer zümrüdüankanın da bulunduğu kuşların ortasında yer almaktadır ve ışınlar saçan gerçek bir güneş gibidir.

Mimaride, özellikle Orta Asya ve İran'da değişik dönemlerde yapılmış çeşitli binalarda alçı sıva, sırlı tuğla ve çini kaplamalarla şekillendirilen çok farklı şemse motiflerine yer verilmiştir. Şemse motifli, binaların cephe ve kubbe süslemelerindeki geniş boyutlu örneklerinden yüzük taşlarına işlenmiş minyatür örneklerine kadar pek çok yerde görülmektedir. Tesbihlere püskül yerine takılan küçük makrame örgüsü kurslara da şemse denilir. Osmanlı camilerinin kubbe içi tezyinatında çok güzel örnekleri bulunan şemse özellikle Uşak halılarının göbeklerinde kendini göstermektedir. Maden sanatında daha çok delik işlerine rastlanır. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde sergilenen biri gümüş, diğeri altın yaldızlı iki bakır kandille gümüş bir askıda (Envanter, nr. 167, 170, 293) delik işi rûmîli şemseler ve sa'lbekleri göze çarpar. Maden sanatında ayrıca kabartma şemseler çokça kullanılmıştır. Kakmaçılığa uygulanan şemselerin en güzellerine yine Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndeki iki Kur'an mahfazasında (Envanter, nr. 2, 5) ve bir rahlede (Envanter, nr. 127) rastlanmaktadır.

Şemse, Abbâsîler'le Fâtîmîler'de hükümdaranlık alâmeti olarak hilâfet sarayına ve hac zamanı halifenin meşruiyetini ve otoritesini temsilen Kâbe'nin duvarına asılan atlas üzerine altın, gümüş, inci ve değerli taşlarla işlenmiş bir çelengi ifade ediyordu. Mütevekkil-Alellah'tan itibaren şemse her yıl Irak'tan Harem'e götürülüp Zilhiccenin 6. günü Kâbe duvarına asılır, terviye günü kaldırılırdı. Müktefi-Billâh döne-

Ortasında Şah Cihan'ın adı ve unvanı yazılı olan şemse (The Metropolitan Museum of Art, nr. 55.121.10.3*)

minde Karmatîler'in eline geçen şemse daha sonra geri alınmıştır (Taberî, X, 133; İbn Asâkir, XLIII, 64-65). İhşidîler'den Kâfûr efendisi Unûcûr b. İhşid için bir şemse yaptırmış ve bu şemse, Cevher es-Sikillî'nin ona el koyup yerine Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînilâh adına daha büyüğünü yaptırmasına kadar hac zamanı Harem'e götürülmüştür. Rivayete göre Cevher es-Sikillî'nin kırmızı ipekten yaptırdığı şemse on ikişer karış boyutlarında (kare şeklinde) idi ve 30.000 miskal altın, 20.000 dirhem gümüş, 3600 adet kıymetli taşla işlenmişti. Bu ve henüz yapımı tamamlanmayan diğeri bir şemsenin 461 (1068-69) yılında çıkan bir isyan sırasında Fâtımî sarayı hazinesinden yağmalanan eşya arasında olduğu nakledilmektedir (Makrîzî, I, 140-142; II, 278, 294).

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), IX, 289; X, 133; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLIII, 64-65; İbn Fazlulâh el-Ömerî, *Mesâlik*, I, 41; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ'* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl - M. Hilmî M. Ahmed), Kahire 1416/1996, I, 140-142, 214; II, 278, 294; Kâmil Erçin, *Matbaacılık Bilgileri: Diziği ve Cilt İşleri*, İstanbul 1944, I, 54, 55, 56; *The Arts of Persia* (ed. R. W. Ferrier), Ahmedabad 1990, s. 232 vd.; Yılmaz Özcan, *Türk Kitap Sanatında Şemse Motifi*, Ankara 1990, s. 2, 3, 4, 5, 6, 7 vd.; M. Barry, *Colour and Symbolism in the Islamic Architecture*, London 1996, s. 11, 23, 32, 78, 170-171, 298; S. C. Welch, *India Art and Culture: 1300-1900*, Ahmedabad 1999, s. 236, 237, lv. 155; Nazan Ölçer v.dğr., *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi*, İstanbul 2002, s. 46, 205, 215, 224, 225, 226, 228, 246, 250, 256, 258, 269, 278, 296, 340-341, 344, 346, 353, 354; Hasan Özönder, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyimleri, Terimleri Sözlüğü*, Konya 2003, s. 170, 184, 185; SA, III, 334; Pakalın, III, 334; H. Halm, "Şamsa", *El²* (İng.), IX, 298-299.

NEBİ BOZKURT